

Təsəvvüf şeirində vəzn və qafiyə

Nigar İsmaylzadə

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

E-mail: nigarismailzadeh@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., akad. V.M. Məmmədəliyev,
filol.ü.e.d., prof. R.Ə. Rüstəmov

Açar sözlər: təsəvvüf, təsəvvüf ədəbiyyatı, təkkə, ilahi eşq, vəzn, qafiyə

Ключевые слова: суфизм, суфийская литература, текке, божественная любовь, размер, рифмовка

Key words: sufism, sofi literature, tekke, Devine love, rhythm, rhyme

Təsəvvüf poetikasında şeirin vəzn və qafiyə özəlliyi mühüm yer tutur. Belə ki, təkkə ədəbiyyatının özünəməxsus vəznı, qəlibləri olmadığı kimi geniş anlamda götürdükdə özünəməxsus qafiyə sistemi də yoxdur. Ancaq təkkə ədəbiyyatının istifadə etdiyi əsas nəzm forması əruz və heca vəznli əsərlər olduğundan, qafiyə sistemini də bu iki vəznin bazasında qiymətləndirmək lazımdır. Bu iki vəznin bütün poetik xüsusiyyətlərinə XIV-XVI əsrlər təkkə ədəbiyyatında rast gəlmək mümkündür. Təsəvvüf xalqı irşad etmək üçün yarandığından, təkkə şeiri də başlanğıcda əsasən milli vəznə - hecada yazılmış, sonrakı dövrlərdə, xüsusən də Səlcuqlular zamanında və Osmanlıların ilk dövrlərində hakim dairələrin və dini təhsil görənlərin də təsəvvüfə meyl etməsi nəticəsində əruz vəznindən də istifadə edilmişdir. Təkkə ədəbiyyatı heca və əruz vəznindən eyni dərəcədə istifadə etdiyindən həm məna, həm də forma baxımından zəngindir. Ona görə də əsrlər boyu təkkə şeirinin inkişafı nəticəsində onun özünəməxsus dili, üslubu və estetikası formalaşmışdır. Bu ədəbiyyatın estetikası əruz vəznində qafiyəni, hecada ayaqları pozmaq bahasına da olsa heç vaxt mənanı qafiyəyə qurban verməmək üzərində qurulmuşdur.

Bununla bərabər bir çox təsəvvüf şairi əruz vəznı ilə xalq şeiri üslubunda da şeirlər yazmışlardır. Doğrudur təkkə şairləri aşıqlar qədər əruz vəznli xalq şeiri yazmasalar da yeri gəldikcə hər iki vəznin özəlliklərini qoruyan şeirlər də yazmışlardır. Xüsusi ilə ələv-bəktəşi ozanları adı verilən sufi şairlərin əsərlərində əruz vəznli saz şeirinə daha çox rast gəlmək mümkündür. Bunun əsas səbəbi bəktəşiyə təriqətinin musiqiyə, saza üstünlük verməsidir. Beləliklə, təkkə şairlərinin az və ya çox dərəcədə istifadə etdikləri əruz vəznli xalq şeiri şəkilləri aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Divan (Divani). Xüsusən aşiq tərzli təkkə şeirinin ən çox yayılan növlərindən biri olan divani əruz vəzninin failatün/failatün/failatün/failün qəlibi ilə qəzəl, mürəbbə, müxəmməs, müsəddəs formalarında yazılan şeirlərin ümumi adıdır. Divaninin qafiyə sistemi, əsasən aaba, ccca, ddda, bəzən də aaaa bbba; abab cccb, aaab, cccb şəklində olur. Divani şeir növü heca vəzninin 8+8 qəlibinə uyğun gəlir. Divaninin ayaqlı divani növü də var. Aşağıda qəzəl formasında yazılan bir divani örnəyindən də bunu görmək mümkündür:

Ser-nigun kıldık zamanın sagar-ı minasını
Çekmeyiz şimden gerü sakinin istiğnasını
Sagarından badesinden neşesinden çekdik el

Başına çalsın felek ahval-i nabercasını
 Hırka puş olduk kalender meşreb olduk hasılı
 Hiçə saydık alemin alasını ednasını
 Düştüler çah-ı kazaya göz göre ikbal için
 Alemin gördük nice bina vü nabinasını

Biz libas-i fahri Mekki çak çak ettik yine
 Talibi her kimse giysin atlas u dibasını (2, 355).

2. Səlis. Əruz vəznində yazılan şeir olub hecanın on beşli vəzninə uyğun gəlir. Səlislər özünəməxsus xüsusi bir avazla oxunan xalq şeiri şəkli kimi aşiq ədəbiyyatında çox işlənmişdir. Təkkə şairləri də bəzən bu vəznə müraciət etmişlər:

Gide mi haşre kadar hüzn ile firkat acaba
 Yoksa hasıl ola mı yar ile vuslat acaba

O mürüvvetsiz o zalim o sitem-karenin ah
 Ere mi damenine dest-i meserret acaba

Baksa bir kerre benim hal-i digər-gunuma ol
 Çeşm-i insaf ile etmez mi mürüvvət acaba

Beni gördükte yüzün döndürür ol afət-i can
 Ne içindir bana bu rütbe eziyyət acaba

Kime şekva edeyim kimlere feryad edeyim
 Uzanırsa nideyim leyle-i hasret acaba

Mürg-ı dil-dar-ı heves bir gün olup meyi ede mi
 Kona mı Nuri kulun başına devlet acaba (2, 361).

3. Səmai (Səmai həm də heca vəzni ilə yazılır). Təkkə ədəbiyyatında heca vəzninin səkkiz hecalı qəlibi ilə gəraylı formasında yazılan və özünəməxsus musiqisi olan şeir növünə səmai deyilir. Səmailər qoşma kimi əsasən, üç ilə beş bəndlik şeirlərdir. Məsələn, ələvi-bəktəşi şairi Koyun Abdalın beş bəndlik səmaisindən ilk iki bəndini misal olaraq aşağıda veririk:

Aşk elinden işdiğimiz
 Denizlerin sürüsüdür
 Leşkerimiz çeker mürşid
 Gerçeklerin birisidir

Yeryüzüne nazar salan
 Düşmüşlerin elin alan
 Yeşil sancak çekmiş gelen
 On iki imam çerisidir (4, 565).

4. Qələndəri. Əruz vəznü ilə yazılan, ancaq hecanın on dördlü qəlibinə uyğun olan, mefulü/mefailü/mefailü/feulün qəlibində olan şeirlərdir. Daha çox aşiq ədəbiyyatında işlənmiş, qismən sufi şeirinə də keçmişdir. Heca vəznü ilə dörd misralıq, əruzda isə mürəbbə formasında qələndəri şeir növləri üstünlük təşkil edir:

Gönlüm seni ey şuh-i sitem-ger sever oldu
Hicrin bana ah kim neler etti neler oldu
Sensiz geceler hem-demim ah-u seher oldu
Her saat-ı hicrin bana bin yıl kadar oldu

Feryad u figanım bu gece arşa dayandı
Derd ü gam ilə didelerim kana boyandı
Firkat günü ah böyle uzandıkça uzandı
Her saat-ı hicrin bana bin yıl kadar oldu (2, 359).

5. Sətrənc. Əruzun müftəilün/müftəilün/müftəilün/müftəilün qəlibində yazılan şeirlərə sətrənc deyilir.

Medhine meddah olalım hüsrevi huban güzele
Vasfina sözler bulalım dinleye yaran güzele

Benzeyemez hur u melek hidmetine çekdik emek
Dişleri zer şane gerek zülfü perişan güzele

Dayanamam nazlarına tuti gibi sözlerine
Çekme seza gözlerine kuhl-i Sıfahan güzele (2, 361).

5. Vəznü axar. Bu şeir növü əruz vəznünün müstəf'ilatün/müstəf'ilatün/müstəf'ilatün/müstəf'ilatün qəlibi ilə mürəbbə formasında yazılır. Vəznü axarda hər misra bir müstəf'ilatün qisminə sığacaq şəkildə dörd hissəyə bölünür və dördlük birinci misranın ikinci qisminin ikinci misranın başına, ikinci misranın ikinci qisminin üçüncü misranın başına, üçüncü misranın ikinci qismi də dördüncü misranın başına getirilməklə gözəl bir şeir forması ortaya çıxır. Məsələn, təkkə şairi olmasa da XVI əsrin hökmdar şairlərindən Yavuz Səlimin bir vəznü axarını misal olaraq göstərmək olar:

Sanma şahım / herkesi sen / sadıkane / yar olur
Herkesi sen / dost mu sandın / belki ol / ağyar olur
Sadıkane / belki ol / bu alemde / dildar olur
Yar olur / ağyar olur / dildar olur / serdar olur (3, 567).

Vəznü axar şeirləri yuxarıdan aşağı oxunduqda da birinci misra təkrarlanmış olur.

Buna baxmayaraq XIV əsrdən güclənməyə başlayan təsəvvüf şeiri vəzninə görə qafiyə sistemində bəzi orijinallıq etmişdir. sufi şairlər ərəb şeir şəklinin məlum olan vəzn və qafiyə sistemini heca vəznində yazılan əsərlərlə bir çox cəhətdən birləşdirərək yeni qafiyə və vəzn özəlliyi yarada bilmişlər. Bir çox təkkə şeirləri məfailün/məfailün/məfailün/feulün qəlibində yazıldığından onları hecanın 4+4+3 təqtili on birlik şeirindən, yəni qoşmadan ayırmaq olmur.

Xüsusən, ələvi-bəktəşi zümrə ədəbiyyatının Yunus Əmrə, Səid Əmrə, Abdal Musa, Qayğusuz Abdal kimi şairləri və həməzvi-mələmi şairləri əruzda yazdıqları bir çox şeirləri ilə heca vəznini xatırlatmışlardır. Məsələn, Qayğusuz Abdalın aşağıdakı şeiri bu cəhətdən səciyyəvidir:

Benem cümle vücud içindeki can
Benem küllü sıfat her türlü erkan
Benem Leyli, benem Mecnun ki derler
Benem ol ki özüm özüme heyran (5).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heca vəznli şeirə daha çox ağırlıq verənlər ələvi-bəktəşi ozanları, mövləviyyənin şəms qolunun və həməzvi-mələmi təriqətinin şairləri olmuşdur. Bu ənənə Abdal Musa ilə başlayaraq sonrakı əsrlərdə daha da yaygınlaşmışdır. Ələvi-bəktəşi, həməzvi-mələmi şairləri aşiq ədəbiyyatının ən çox işlədilən yeddilik, səkkizlik, onbirlik nəzm şəkillərində, yəni bayatı, gəraylı və qoşma tərzində yazmışlardır. Bu nəzm şəkillərində bəndin dörd misralıq olması və fikrin bir bənddə bitkinləşməsi, söyləmə və oxunmasının asanlıqı və üçlə altı arasında dəyişən bəndləri bu vəznə yazılan şeirlərin xalq arasında rəğbət görməsinə səbəb olmuşdur.

Həm gəraylı, həm də qoşma formasında yazılan təkkə şeirində xalq ədəbiyyatında olduğu kimi qafiyə, aşiq ədəbiyyatında buna ayaq deyilir, baxımından abab\cccb\dddb... formasında davam edir. Mövzusu eşq, təbiət gözəlliyi, qəhrəmanlıq, qürbət, həsrət, fələkdən şikayət, ölüm və s. olan gəraylılar, qoşmalar ələvi-bəktəşi şeirində ilahi eşqi, Allah-Məhəmməd-Əli üçlüsünü, imamları, Hz.Əlinin vilayətini, yol-ərkanı, təvəlla və təbərranı vəsf etməkdə daha çox istifadə edilmişdir. Bu şeir şəkillərinin sonuncu dördlüyündə şair təxəllüsünü söyləyir. Aşağıda XVI əsrin məşhur ələvi-bəktəşi şairi Viraninin bir şeri ilə qoşma vəzninin təssəvvüf ideyalarını tərənnüm etməkdə əlverişli olduğunu görmək mümkündür:

Bir ulu şehirde dellalığım var
Ben dellalım, bazarbaşım Alidir
Eksik alsam, artıq satsam yine kar
Ben dellalım, bazarbaşım Alidir.

Mezarda vermişim küllü varımı
Dellala çıkardım şirin canımı
Lelü mercan ile gövher kanımı
Ben dellalım, bazarbaşım Alidir (4, 436-437).

Təkkə şairləri heca vəzninin gəraylı şəklindən də çox istifadə etmişlərdir. Belə ki, gəraylıda yazılan varsağı, səmai kimi şeir növləri təkkələrdə nəfəs, dəyiş kimi xüsusi avazla oxunduğundan və ümumiyyətlə gəraylının özünəməxsus ritmi və musiqi havasının olması onu çox yayılan şeir şəkli etmişdir. Qoşma kimi gəraylının da şeir vahidi dördlükdür. Hər bənd üç ilə altı arasında dəyişən dördlükdən ibarətdir ki, qafiyə sisitemi də qoşmada olduğu kimi abab\cccb\dddb... və ya bəzən aab\cccb\dddb şəklində qurulur. Ən əsası da gəraylı səkkiz hecalı olub çox ahəngli struktura malikdir. Pir Sultan Abdalın bir şeiri buna nümunə ola bilər:

Güzəl aşik cevrimizi
Çekemezsin demedimmi

Bu bir rıza lokmasıdır
Yiyemezsin demedimmi.

Pir Sultan, Ali şahımız
Hakka ulaşır rahımız
On iki imam katarımız
Uyamazsın demedimmi (4, 255).

Pir Sultanın bu şeirində aşiq ədəbiyyatında olduğu kimi qulaq qafiyələri də (sırrına-yerinə; yiyəməzsən-duyamazsın və s.) vardır. Ümumiyyətlə, heca vəznində yazılan şeirlərdə təkkə şairləri aşiq tərzli şeirdə olduğu kimi göz qafiyəsindən daha çox qulaq qafiyəsinə yer vermişlər.

Bununla yanaşı, təkkə ədəbiyyatında yeddi hecalı şeirlərə də rast gəlmək mümkündür. Xüsusən, XV əsrin böyük təriqət şairi Əşrəfoğlu Ruminin hecada yazdığı şeirlərinin bir qismi yeddi hecalı olub abcb, sonrakı bəndlərdən üçü sərbəst sonuncu misra birinci bəndin sonuncu misrası ilə qafiyələnmiş şəkildədir. Orijinal qafiyə quruluşu və təqtləri olan bu heca vəznli şeir, eyni zamanda əruzun ondördlük qəlibinə də uyğun gəlir. Aşağıda doqquz bəndlik bu şeirin bir neçə bəndini nümunə olaraq veririk:

Bu dərvişlik yoluna
Sıdk ilə gelen gelsin
Haktan özge ne ki var
Gönlündən silen gelsin

Dərvişlik dedikləri
Nihayətsiz denizdir
Bu payansız denizin
Mevcini duyan gelsin

Dərvişlik dedikləri
Bir tükenmez kan olur
Has u am kul u sultan
Bu kandan alan gelsin (1, 124).

İstər vəznə, istərsə də qafiyə sistemi baxımından orijinal bir xüsusiyyətə malik olmasa da təkkə şeiri həm divan, həm də xalq ədəbiyyatının əsasında yaranaraq təsəvvüf ədəbiyyatına özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir.

Məqalənin aktuallığı. Təkkə ədəbiyyatı heca və əruz vəznindən eyni dərəcədə istifadə etdiyindən həm mənə, həm də forma baxımından zəngindir. Ona görə də əsrlər boyu təkkə şeirinin inkişafı nəticəsində onun özünəməxsus dili, üslubu və estetikası formalaşmışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Təsəvvüf ədəbiyyatı mövzusu indiyə qədər elmi məqalə, monoqrafiya və müəyyən qədər dissertasiya işləri səviyyəsində tədqiq edilmişdir. “Təsəvvüf şeirində vəzn və qafiyə” məqaləsində məqsəd təkkə ədəbiyyatında istifadə olunan vəzn və qafiyə sisteminin divan ədəbiyyatı, xalq ədəbiyyatı şeirindəki vəzn və qafiyə şəkildən oxşar və fərqli cəhətlərinin araşdırılmasıdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. “Təsəvvüf şeirində vəzn və qafiyə” mövzusunda məqalə təsəvvüf ədəbiyyatının inkişafından bəhs etməklə bu mövzuda

araşdırma aparan tədqiqatçılara, həmçinin də Şərqsünaslıq və filologiya sahəsində mütəxəssislər və tələbələr üçün əsaslı mənbə rolunu oynamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Eşrefoğlu Divanı. Hazırlayan A.H.Çelebi. İstanbul: Hece, 2015.
2. Dilçin Cem. Örneklerle türk halk şiir bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
3. Güzel Abdurrahman. Dini-tasavvufi türk edebiyatı. Ankara: Akçağ, 2006.
4. Özmen İsmail. Alevi-bektaşî şiirleri antolojisi. C.2. Ankara: TTK yayınlar, 1998.
5. <https://www.frmtr.com> > Genel Kültür > Edebiyat

Н.Исмаилзаде

Размер и рифмовка в суфийском стихе

Резюме

В суфийской поэтике особенности размера и рифмовки стиха занимают важное место. Так, равно как в суфийской литературе нет специфических размеров и заготовок, нет в ней и специфической системы рифмовки. Однако поэтическая форма, используемая суфийской литературой, - это произведения в размере аруза и слоговом размере, поэтому систему рифмовки также следует расценивать на базе этих двух размеров. Вначале суфийский стих создавался в основном в национальном – слоговом размере, впоследствии, в особенности, при Сельджукидах и в начальный период власти Оосманидов правящие круги и лица, получившие духовное образование, также тяготели к суфизму, поэтому использовался размер аруз. В связи с тем, что суфийская литература в одинаковой степени использовала слоговой размер и размер аруза, она отличается содержательностью как по смыслу, так и по форме.

N.Ismailzadeh

Rhythm and Rhyme in Sufi Poetry

Summary

Rhythm and rhyme takes an important place in Sufi poetics. It means there is no a specific rhythm and rhyme system in Sufi literature. However, Sufi literature employed mainly prosody and syllabic meter in its works, and thus the rhyme system needs to be evaluated accordingly. Sufi poetry was written in local syllabic meter, but in the following periods it was, especially during the Seljuk and early Ottoman rule was written in prosody due to the commitment of the ruling circles and the ulema to Sufism. Since Sufi literature benefited from syllabic meter and prosody at the same time, it became quite rich both in its content and form.

Redaksiyaya daxil olub: 29.10.2018